

ԲԱԶՄԱՎԷՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ՀԱՏՈՐ ԽԴ. ՊՐԱԿԱ.

1886

ՅԱՆ. ՓԵՐՐ. ՄԱՐՏ

ՀԱՆԴԻՍ ՀԱՅԿԱԿԱՆ

Ա. ԿՈՒԴՄԻԹ

Ի ՀԱՄԱՊԱՏՈՒՄՆ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ ԵՂԾ ԿԱՐԾԵԱՅ ՆՈՐՄ.

Ծանրակշիռ հեղինակութիւն ունեցող քննադատս այս՝ երկրորդ անգամ է որ տոհմային ամենէն աւելի նուիրական պատմագրին և պատմագրութեան կարեվէր հարուածներ կու տայ. առաջինն յամին 1877 ի ընդ ընծայեալ ռուսամատենարով մի, որոյ սպեղանին ջանացիւք գտնել յամին 1883-84 և 85 թաւադարձիկաց մէջ տպուած մեր յոգուածներով իսկ երկրորդն՝ յամին 1883 թրիտաւնականն Համապատումին 1 մէջ տպուած մէկ յոգուածով, զոր գերմանացի արեւելագէտն և հայագէտ թա. հուկարդներ իրեն սեփական ազնւութեամբ դադափարելով յուղարկեց, առ որ կը յայտնենք մեր խորին շնորհակալութիւնը: Նախընթաց հրատարակութեամբն ոչնչացընել ուղեց կողջըմիք Հայոց պատմահօր աւանդութեան և անոր գլխաւոր աղբեր՝ Մար իբաս

Կատինայի հարազատութիւնն. իսկ այսու յանդուգն քայլ մի ես յառաջ կը խաղայ, և կը ջանայ հաստատել թէ այն չքնաղ երկասիրութիւնն իսկ, այսինքն է Հայոց պատմագրութիւնն՝ բացարձակապէս Մ. Խորենացւոյ գործ չէ:

Գուցէ փափաքելի լինէր մեր պատուական վերծանողաց ամբողջ այն յոգուածը տեսնել յեղեալ ի հայ բարբառ. սակայն մինչ արեւորդ համարեցանք, նոր փաստեր չգտնելով անդ, այլ հեղինակին նախընթաց գործոյն և Սէն Մարգէնի և Բ. Պատկա. նեանի կարծեաց արձագանգը. բայց համառօտ տեսութիւն մը կ'ընենք՝ որ չափ որ առաջիկայ յոգուածս կը ներէ:

Հեղինակը նախ Հայոց պատմահօր հակիրճ կենսագրութիւնը կ'ընէ և կը փութայ անոր երկասիրութեանց քննադատութեանը: Հայոց պատմագրութիւն

նըն կամ ինչպէս նա կը կոչէ՝ Երևնդա-
բանական Պատմութիւն Հայոց Մե-
ծաց, Աշխարհագրութիւնն և Պիտոյից
գիրքը, են նիւթ քննադատութեան
հեղինակին. (իսկ մենք զուսիրեն և
գերկորդը պիտի քննենք) : Պատմա-
գրութեան գլխաւոր աղբիւրք են, կ'ըսէ
նա, Եւսեբիոս՝ հանդերձ մեզի ծանօթ
յոյն հեղինակներով, Հայոց գումանու-
թիւնըն և Մար իբաս կատինայ, որոյ
աւանգուծութիւնք կը գտնուին ցարդ առ
Սեբեոսի, բայց ոչ թէ գրեց նա յամին
434, նախ քան զԴիստոս, ատորի և յու-
նարէն լեզուով 'ի Նինուէ, այլ էր նա
ծննդեամբ Մծուրնեցի¹, և յատրերէն
միայն գրեց, յամի Տեառն 383: «Հայոց
Պատմութեան կարեորութիւնը՝ կ'ըսնից
և գիցարանութեան նկատմամբ ամե-
նամեծ է, կ'ըսէ, բայց վատթարագոյն
երևոյթ մի է ժամանակագրութեան
խառնաշփոթութիւնը նոյն իսկ ժամա-
նակակից իրաց մասին » : Ուստի այս
թերութեան և աշխարհագրական մեռ-
ձաւորութեանց և նմանութեանց պատ-
ճառաւ, զոր կը տեսնէ նաև յԱշխարհա-
գրութեան, այսպիսի եզրակացութիւն
կ'ընէ, համաձայն հեղինակութեան²
իւր նախընթաց գրուածին Յաղագս
Հաշտատարմութեան Պատմութեան Հա-
յոց 'ի Մ. Խորենացոյ. « Երնթացս
ընդարձակ հետազոտութեանց, բաց 'ի
այն սխալ յայտարարութեանց, զորս
Մովսէս կու տայ իւր հեղինակութիւն-
ներուն, նոյնպիսի սխալ պատմութիւն
մի ևս իրեն կ'ընծայէ. ուրեմն Հայոց
պատմութեան հեղինակն է՝ ոչ եթէ Ե-
զարու այն պատկառելի թարգմանիչն,

այլ համանուն ուրիշ հայագիւր մատե-
նագիր մը, որ եկաց 634 և 642 թուա-
կաններուն միջոց : Ասոր ապացոյցք են
նախ՝ որ աշխարհագրական և տեղա-
գրական անուանակոչութիւնք յետին
ժամանակաց են, և նմանօրինակ ժա-
մանակագրական վրիպակներ կան,
զորս բոլոր գործին մէջ կը շարէ և յա-
ճախ ծածկաբար մէջ կը բերէ նոյն իսկ
'ի Պատմութեան. և երկրորդ՝ Պատմու-
թիւնն և Աշխարհագրութիւնն երկա-
սիրողին մի և նոյն անձն ըլլալը այնպի-
սի կէտ մի է, որոյ վրայ ամենայն տա-
րակոյս վերջուած է, աշխարհագրա-
կան շատ մը սեփական մեղմաշորու-
քեանց և խօսելու ևնդնութեան կեր-
պէն : Ուրեմն քննադատական որոշու-
մը՝ ինչ որ Աշխարհագրութեան հեղի-
նակութեան համար կը վճռէ, նոյնը
նաև Պատմագրութեան վրայ հասկը-
նալու է » : Յետոյ կը յարէ. « Ո՛վ կըր-
նայ, յիրաւի, հաւատալ մատենագրի
մը՝ որ իւր Պատմութեան Գ գիրքն ա-
ւարտելով 'ի Ս. Մեսրոպ, անոր մահը
Յաղկերտ Բ՛ երկրորդ տարին կը զնէ
(17 փետր. 440). մինչդեռ ըստ Նեօլ-
տեքի՝³ այն թագաւորին թագաւորու-
թեան սկիզբը 438 օգոստոս 4 թուա-
կանին կ'իյնայ, և կը հաստատուի 'ի
յիշատակարանաց վկայաբանութեան⁴
փեթիւնի. — որ մեռածսան տարի թա-
գաւորել կու տայ Ա. Յաղկերտի, (399-
420) որ իւր նախորդին՝ Վառամայ Գ՛
կը վերաբերին, և (420-439) Յաղ-
կերտ Ս՛ 21 տարին՝ յաջորդին՝ Վառամայ
Ե՛. — որ սասանեան տէրութեան բա-
ժանուր կու տայ չորս սպահապետու-

1 Գնահատու կը չգտնուի գիրքը յոսոքայն Մծուր-
նեցի ընդ Վատինայի. սակայն այնչափ որիք են
իրարմէ, որչափ Սաքսոնիացի Վուլֆիմը՝ 'ի
Քուէնթլինբուրգիէն : Խորենացոյն ծանօթ էր
Մար Աբաս Մծուրնեցի, և անոր կարծիքը Բա-
գրատունեաց մասին, (որ արդ. կը գտնուի՝
ինչպէս ինքն իսկ կը խոստովանի՝ առ Սեբեո-
սի), իբրև անհամաձայն մարդոյ կարծիք կը մեր-
ժէ, բայց զի առ երբեք կը չփութէ ընդ Մար Ի-
բաս Վառամայի : Մար Իբասայ աւանգուծեան
համար կ'ըսէ Խորենացի թէ « Վաղարշակաւ
և Արշակաւ սպառնին բանք ծերունւոյն » : իսկ
Մծուրնեցին ցԱրշակ և ցՊապ կը հասցնէ :

2 Խորենացի ևս յիշելով զՄարիբաս՝ Կատինա-
ցի կ'անուանէ գայն (և ոչ թէ Մծուրնեցի), որ
ըստ կարծեաց Պատկանեանի Կատինոյ քաղա-
քէն կ'ածանցի : Այս մասին մանրամասն տեղե-
կութիւնք տես 'ի Բաղմ. 1883, Պրակ Գ, էջ
230-236 :

3 In the Berichte der phil. histor. Classe
der Königl. Sächs. Gesellschaft der Wissen-
schaften 1876, p. 1. Sq.

4 Geschichte der Sassaniden aus Tabari. p.
423.

4 Hoffmann, Auszüge aus Syrischen Achten
persischer Martyrer. p. 67.

թեանց՝ զուտ հին պարսկական անուա-
նակոյութեամբք, մինչդեռ այն բաժա-
նումը խոսքով Ա՛ թագաւորութեան
առաջին օրերն սկսաւ (531-579) . —
որ իւր Ա. գրոց թի՛ գլխուն մէջ հայ-
կական գաւառաց բաժանումը յԱ, յԲ,
յԳ և ՚ի Դ Հայս՝ կը հանէ ՚ի վեր ցԱ-
րամ, որ էր ժամանակակից Նինոսի,
մինչդեռ ֆրիստոսի 536 թուականին
մտաւ . — որ Գ գրոց թը գլխուն մէջ կը
ձգէ Ծապհոյ Բ արշաւանքը մինչև ՚ի
Բիւթանիա, մինչդեռ Պարսիկը ին-
չուան 608 թուին ֆր. հոն չհասան . —
որ կը չփոթէ զԱ. կապապադովկիա Ա.
Հայոց հետ, որով Մաժպը և լեռուն
Արգէոս տեղափոխուած են յետին տե-
ղոյն մէջ (Մ. խորենացի Ա. զԼ. ԺԴ. և
Այխարհ. Սէն Մարգէն, հտ. Բ, էջ 354) .
Այսպէս նաև յԱյխարհագրութեան են
նշանաց և ճեմակուորի և Պասրայի հի-
մարկութեան հատուածները, մինչդեռ
այն քաղաքը 635 թուականին հիմնե-
ցաւ : Ուստի մենք ալ կը հետեւինք նոյն
դատմանը (Պատկանանի, Սէն Մար-
գենի և վերոյիշեալ գրուածոյ հեղինա-
կութեան, զոր նա ինքն գրեց յամին
1876) . եթէ սահմանքն յորում Այխար-
հագրութիւնը շարագրեցաւ՝ են որո-
շեաք ՚ի մօտոյ, կարող ենք ըսել, թէ
արաբական հրամանատարութեան ար-
շաւանքին, որք սկսան մոռնել ՚ի Հայս
(651), այս գիրքս պէտք է որ գրուած
ըլլայ ստուգիւ, և կամ յետ այսր թուա-
կանի և գուցէ 657ին » :

Ահաւասիկ գերմանացի քննադատին
եզրակացութիւնը բոլոր իւր փաստե-
րով, որոց մի մասին, այսինքն է Աչ-
խարհագրութեան հարազատութեանը
դէմ եղած առարկութեանց պատաս-
խանն՝ արդէն իսկ ամբ յառաջ տուած
է ինճիճեան ¹, ընդդէմ Սէն Մարգենի :
Բայց որովհետև կուղշմիժ այս քաջու-
թիւնս ևս ունեցաւ, այսինքն է՝ առա-
ջնոյն խարխուլ հիմանը վրայ հաստա-
տուած ուրիշ գիւտ մի ևս հնարեց, ո-
րով մեր ոսկեղինիկ դարու զեղեցիկ

յօրինուածութիւնքը կը փոխադրէ ՚ի
դարն Է և երկաթեայ, և կը հանէ կան-
գնէ զՄ. Սիւնեցի իբրև յօրինող և ճար-
տարապետ նորին, այն պատճառաւ ես
իսկ հարկ կը համարիմ նոր գրու-
թեամբ և քննութեամբ՝ անոր հիմն ՚ի
վեր տապալել, կամ լաւ ես՝ քննադա-
տին բերած զէնքերով՝ զքննադատը
վիրաւորել, և անոր երևակայութեան
մէջ ձևացած առեւելոյթ և շրջուն պատ-
կերն՝ ուղիղ և իրական պատկերի փո-
փոխել :

Բայց դեռ մեր քննական ձեռնար-
կութիւնը չսկսած՝ հարկ կը համարինք
ծանուցանել թէ գերմանացի հեղինա-
կին նոր շինած չէնքին իբրև նեցուկ են
հետագայ չորս կէտերս . Ա. եկամուտ
անհարազատութիւնք և մերձաւորու-
թիւնք յերկրորդն գիրս Մովսիսի . Բ.
ժամանակագրական չփոթութիւնք . Գ.
Մովսէս թարգմանիչ Է դարու, որ կըր-
նար գիւրաւ չփոթիլ ընդ Մով. խորե-
նացւոյ որ եկաց ՚ի Ե դարու . Դ. ան-
վստահութիւն դէպ առ տոհմային մա-
տենադիրս և յիշատակարանս, և ընդ
հակառակն չափազանց վստահութիւն
արտաքին յիշատակարանաց և հեղի-
նակութեանց վրայ, զորս ինքն ածէ ՚ի
վկայութիւն : Արդ եթէ խախտելու ըլ-
լանք այս յենարաններս՝ այն ժամանակ
կուղշմիժի այդ բարձր աշտարակն ևս
հարկ է որ իյնայ կործանի :

Գոցենք առ ժամս հայ Հերոդոտոսի
Պատմագրութիւնը, գոյնիք նոյնպէս
Այխարհագրութիւնն, որ եղած է քար
գայթակղութեան քննադատին և անոր
համախահից, այնպէս որ խորենացւոյ
անունն իսկ յայնս չտեսնուի : Սակայն
երկու բան միայն կ'առաջարկենք խո-
րենացւոյ դատաւորին . որ են Ա. կ'ըն-
դունի գէթ Մ. խորենացւոյ և իւր ժա-
մանակակից իշխանաց Սահակայ Բա-
գրատունւոյ և Սահ. Արծրունւոյ գոյու-
թիւնն ՚ի Ե դարու . Բ. վերջնոյս առ Մ.
խորենացի գրած թուղթը և խորենա-
ցւոյ առ նա գրած պատասխանն : — Ան-
չուշտ իբրև հնազէտ և ճշմարտասէր՝
պէտք է որ այս զիջողութիւնս ընէ, և .

թէ չուզեր 'ի Սկիլլայց փախելով՝ երթալ զարնուիլ ֆարիբդայց՝ Արգ վեցաթիւ պատկառելի հնութիւն ունեցող ձեռագիրք՝ միայն 'ի մատենադարանի վանացս, այլևայլ տեղեաց եւ ժամանակաց մէջ գրուած եւ 'ի զանազան գրչաց, կը ներկայացընեն մեզ այժմ վերդիշեալ թղթոց անդին յիշատակութանն են: Անախ Ոկէթուոց օրինակին բաղդատութիւնը, զոր յիշէ Հ. Ներսէս Սարգսեան՝ յամին 1865 ի վերնետիկ տըպուած Մով. Խորենացւոյ երկասիրութեանց յառաջարանին մէջ, Բ. հնագոյն եւ փոքր երկաթագիր ճառքնութիւն Զ. որ գրուած է 'ի Մաշկետի վանս, Գալիթ Հօր ժամանակ: Գ. ճառքնութիւն Իթորուն բնագիրը կը գտնուէր Մշոյ Առաքելոց վանքը, գրեալ Որֆ (1204) թուականին, մեծ երկաթագիր: Գ. ձեռագիրն Սմբատայ՝ թերի, հանեալ 'ի հնագոյն մատենից Սեանայ: Ե. ձեռագիր օրինակ մի անթուական. հուսկ՝ Զ ճառքնութիւն ԻԸ, որ ԺԱ դարուն գրուած է: Բաց 'ի վերջնոյս՝ միւսնեւ թուն մէջ գտնուած այն թղթոց պատճէնքն ունին զանուանս Ս. Արծրունւոյ եւ Մ. Խորենացւոյ: Սակայն ամենէն աւելի նշանակութիւն ունին Իթ եւ ԻԸ ճառքնութիւններուն միջի թուղթերը, ոչ միայն հնութեամբն՝ այլ նաեւ մեր խնդրոյն վերարեբուծեամբ, զի յաւարտ առաջնոյն գրուած է. «Զայս ցանկայի պատմութիւն բազում ըզձիւք եւ ցանկայի յուզմամբ գտեալ մեծ հոգտորն Մովսէս Խորենացի գրեաց մեզ ստուգիւ հաւաստեալ: Եւ քանզի աղաւտացեալ յաւազաց մերոց, ուրեք ուրեք գտալն յարկեղ դիւանիս մերում: Վասն որոյ բազում փութով խնդրեալ Ատուայ որդւոյ Սենեքերիմայ եւ գտանէ 'ի մեծ սուրբ Ուխտն

Սանահին կոչեցեալ, եւ 'ի ձեռն մեծագոյն պարգևաց եւ դրոց (թղթովք) ձեռին հայցէ 'ի նոցունց, եւ բերեալ գրով ստուգապէս հաւաստի պատմութիւնս, եւ տայ զնեւ առ պատկեր Ս. Կուսին »: Սոյն այս տեղեկութիւնս կը գտնուի մանրամասն պարագայիք նաեւ Իր ճառքնութիւն մէջ. բայց թղթոյն պատճէնքն փոխանակ Մովսէսի՝ Յովհ. Մանգակունւոյ ընծայուած է. (Կուղշիթ կարէ աստէն շունչ մ'առնուլ, վասն զի շուտով նեղը պիտի մտնէ). բայց այս իրողութիւնը ոչ միայն չի մերժեր զՄ. Խորենացի լինել հեղինակ այն թղթոյն, այլ լաւագոյն եւ կը հաստատէ. որովհետեւ ոչ միայն 'ի բաց թղթուած է աստ թղթոյն, առաջին մասն եւ վերջաբանը, որ ուղղակի Ս. Արծրունւոյ կը վերաբերէր, այլ եւ յանուանէ կը յիշուի՝ 'ի սկիզբն պատմութեան Պատկերի Կուսին՝ Մովսէս Խորենացի իբրեւ գորիչ այն պատմութեան:

Այս թղթոց հարազատութիւնը կը հաստատեն միաբերան ամենայն տոհմային մատենագիրք մեր եւ բոլոր ազգին աւանդութիւնն: Առնունք այժմ այդ կրկին թուղթերն եւ բաղդատեմք Մ. Խորենացւոյ Պատմագրութեան Ա. գրոյ՝ Ա. զիստեւ հետ, զոր կը կոչենք թուղթ Մ. Խորենացւոյ առ Ս. Բագրան տունի. եւ այս թուղթս կը գտնուի պատմագրութեան ամենայն ձեռագիր օրինակաց մէջ, թէպէտ եւ թերի. եթէ գտնուին անոնց մէջ այնպիսի պատմական ներքին եւ արտաքին հանգամանքներ եւ նոյնութիւնք՝ որք զիրար բռնեն, մի եւ նոյն հեղինակի գործ ըլլալն յայտնապէս ապացուցուած կը լինի: Առնունք ամենուն ծանօթ տպագիր օրինակն:

1 Վասն զի գաղափարոցն կ'ըսէ որոշակի 'ի վերջ կոյս թղթոյն. «Գրիստոս Աստուած . . . շնորհէալ յարութիւն Մաշկետիս եւ ամենայն եղբարցս եւ գրողիս »:

2 Յայտնի նշան մի է թէ Յովհ. Մանգակունի եւ 'ի մեծ յարգանս ունեցով զայն, անոր պարզ պատմական մասը միայն արտասանած է կամ

ընթերցեալ յակնելս ամբողջ ժողովրդեան իւր մէկ հոռովք:

3 «Թէ որպէս եղև փոխումն, կամ յոր մեռն կամ թէ ո՞վ եղև պատճառ խնդրոյն, կամ ո՞վ եւրեր 'ի Հայք, զայս մեզ ստուգաբանեաց մեծ իմաստասէրն՝ այրն Աստուծոյ Մովսէս Խորենացի եւ կարգեաց մի ըստ միոջն »:

ԹՈՒՂԹ ՍԱՀԱԿԱՅ

ԱՐԽՐՈՒՆԵԱՑ ԻՇԻԱՆԻ

ԱՌԵՐԱՆԵԼԻ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆ

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Հրեշտակ և սպասաւոր մեծութեանցն փրիստոսի : Կամիմք ցնծալ առ ժամանակ մի 'ի լոյս քո, որ տուարդ մեզ երկրորդ Սահակ և Մեսրոպը յետ գնալոյ նոցա առ Աստուած: Վասն որոյ երկրպագութիւն հասցէ 'ի սուրբդ . զգրեալ գիրս Բագրատունեաց իշխանին, զգրեալս 'ի քէն ընթերցաք, և ուսաք զուսմունս հայկական ազանցս Հայոց, զմերս նախնեաց գալ յայս երկիրս : Այլ կամիմք ուսանել 'ի քէն զըսքանչեւագործութիւն պատկերին, որ յանուն Տիրամօրն կոյ 'ի Հոգեաց վանս . . . : Այլ իմ ընկալեալ 'ի ձեռաց սուրբ մատանդդ գիր, առաւել յուսով ընկալայց, քան զգիրս Բագրատունեաց (այսինքն է առ Բագրատունիս ուղղուածը) 'ի ձեռս իմ: Ողջ լեր 'ի Տէր :

Այս թուղթս երեք կարևոր և ամենահաստատ իրողութիւններ կը յայտնէ. Ա. Խորենացոյ գոյութիւնն և իւր ժամանակամիջոցն առ Սահակաւ և Մեսրոպաւ. Բ. անոր գրած թուղթը կամ Պատմագրութեան գիրքը առ Ս. Բագրատունի. յորմէ ուսան զպատ-

մութիւն հայկական ազանց և իրենց նախնեաց (Արծրունեաց և Բագրատունեաց) 'ի Հայաստան գաղթիլը. Գ. Խորենացոյ առ Սահակ Արծրունի գրած պատասխանին: — Բանանք զպատասխանի թղթոյն Սահակայ Արծրունւոյ՝ գրեալ 'ի Մովսիսէ.

ԹՈՒՂԹ ՄՈՎՍԷՍԻ ԱՌՍ. ԱՐԽՐՈՒՆԻ

« Զյորդոռքիւն առաւորքեան աւտոռաճային հոգոյն շնորհաց, որ 'ի վերայ քո անդոռ մտացդ, որ վասն գրոց ծանօթութեան և սիրոյ առ Աւտոռաճ, յառաջ քան զտեսութիւն 'ի ձեռն համբաւոյ լուեալ իմ գիտհակաւորքիւն մեծի հօգօրիդ ծանեայ. և այժմ 'ի ձեռն արժանաւորայ խնդրոյ, յառաջ քան զնկարագիր պատկերիդ և զտիպ մարմնոյդ, տեսեալ 'ի վրեժ խնդրութիւն հոգոյդ, գիտացի որ վերին շնորհաց է » . . . :

Այս բացատրութիւններս ըստ իմաստից բողբոջին և գրեթէ բառ առ բառ նոյն են և նման հետեւեալ բացատրու-

ԹՈՒՂԹ ՄՈՎՍԷՍԻ ԱՌՍ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

« Զանապառ խաղացմունս աւտոռաճայնոցն 'ի քեզ շնորհացն և զանդոռ հոգոյն 'ի վերայ քո իմացոռաճոց շարժմունս ծանեայ 'ի ձեռն գեղեցիկ խնդրոյս, յառաջ քան զմարմնոյդ՝ զհոգոյդ ընկալեալ զճանօթութիւն, որ և սիրելի իմոցս իսկ է ախորժակացս, առաւել ևս սովորութեանցս » . . . :

Թեանց՝ զոր կը քաղենք անոր առ Սահակ Բագրատունի գրած թղթէն, քննելով զիմացէ գիմաց:

փոխադարձաբար առ Սահակ Բագրատունի գրած թղթոյն շարունակութեան մէջ կան բացատրութիւններ, որք նը-

ման են առ Սահակ Արծրունի գրած թղթոյն բացատրութեանց հետ, օրինակ իմն .

Ի ԹՂԹՈՅՆ ԱՌ Ս. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

Ի ԹՂԹՈՅՆ ԱՌ Ս. ԱՐԾՐՈՒՆԻ

« Զի եքէ վասն քանին մեք... պատկեր եմք Աստուծոյ... ապա ուրեմն զիտհականոշեալեաց քո վառ և բորբոք պահելով զկայծակն՝ զարդարես գրանն. որով մնաս առ 'ի յիւնեյն պատկեր (անմահանաս).... Յաղագս որոյ հնչտարար ընկալեալ զքո խնդիրդ աշխատասիրեցայց ամեւ 'ի կատարումն, անմահ 'ի յիշատակ քո. դուք զայս քեզ »....

« Վասն որոյ և ինքն Բանն Աստուծոյ 'ի ստեղծանելն զմարդն քանիւ զարդարես... վասն որոյ գրանին վառ և բորբոք պահելով զկայծակն՝ անմահանամք.... Այլ զխնդիր առտուածաւեր իշխանիդ, որ վասն պատական պատկերի Տիրամօրն, անմահ քոյին ազգի թողում յիշատակ, զի և զուարմանամ 'ի յիշատակի Տիրամօրն » :

Ուստի ըստ իմ կարծեացս Մ. Խորենացւոյ կրկին թղթոց այսպիսի նմանաձայն բացատրութեանց պատճառքն ևս կրկին են. այսինքն է, նախ այն երկու անմահանուն իշխանաց, որք Մեկեւնաք եղան Հայոց քերթողահօրն, աղգակից և հաւատարագատու ըլլալն. և երկրորդ՝ անոնց նախանձաւորութիւնն զմիմեամբք ելեկել առնելով՝ գրաւել զհամակրութիւն Խորենացւոյ, և սուրափոխադարձ զգուշաւորութիւնն՝ առ 'ի չլիրաւորելու անոնց անձնասիրութիւնն. Եւ յիրաւի այս բանս խիստ յայտնի կ'երևի Սահակ Արծրունւոյ այս բացատրութեանէն. « Երկրպագութիւն հասցէ 'ի սուրբդ », և թէ՛ « գրեալ գիրս Բագրատունեաց իշխանին զգրեալս (անխալկութիւն է) 'ի քէն ընթերցար » . և Խորենացւոյ զանոնք զուգակ-

ցարար գրուածելու կերպէն ¹ . Ուրեմն եթէ Մ. Խորենացւոյ առ Ս. Արծրունի գրած թուղթը, անոր Պատմագրութեան Ուղիսուն, ըստ ամենայնի մի և նոյն ² բնագործին ունի, այն ժամանակ ուղիղ քննադատութիւնն առանց կասկածի կը թելադրէ եզրակացընել (ինչպէս եզրակացոյց կուղչմիթ) թէ մի և նոյն հեղինակութեան գործ է. իսկ ուրովհետեւ անժխտելի կերպով ապացուցիւք թէ հեղինակ առ Ս. Արծրունի գրած քորոյն է Մ. Խորենացի, ուրեմն Մ. Խորենացի է հեղինակ և գրիչ նաև քորոյ Հայոց Պատմագրութեան, որք այնպէս անբաժանելի կերպով միասցա՞ն են ընդ իրեարս՝ ինչպէս գրուին 'ի մարմնի. Ուրեմն շատ աւելի դժուարեալ ընդդէմ կը գիւնին Մ. Խորենացւոյ Պատմագրութեանը Է դարձ

1 « Որպէս երկու աչք զրոյր մարմն գարգարէ, այսպէս երկու կողմանքդ արեւելց և հեւստայ 'ի ձեռք լուսաւորին. և որպէս երկու ձեռք միացեալ 'ի գործ պիտոյանն, այսպէս և երկիր Հայոց 'ի ձեռք գոյանան » :
2 Այսպիսի նշանակեան բացայայտ օրինակ են՝ նախ զի Մ. Խորենացի թէ՛ Հոփփսիմեանց ներբողին մէջ, թէ՛ Արծրունւոյ թղթին և թէ՛ Պատմագրութեան Ա. կի գլխոյ մէջ զինքը « Երբ նասակաւ (120 ամաց ըստ Թովմայի Ար-

ծրունւոյ) և հիշանդոտ կը խոստովանի. Բ. առ Ս. Արծրունի գրած Տիրամօր Պատկերի Պատմութեան մասին կ'ըսէ « Արդ մի քանուսուած զմեզ համարելով վասն կրկնաբանելոյ զասցեալս առ 'ի մեռլ » . նոյն բացատրութիւնը կ'ընէ բառ առ բառ Ա. գրոց Բ. գլխուն մէջ նաև Պաղտմոս Եղբայրասիրի համար, յասեւն . « Բայց մի ոչ աստանօր անուսուածն զմեզ նման, ընալ քամբասիցէ, որպէս քե... » :

գործ համարելուն դէմ՝ քան թէ դա-
րոս հեղինակութիւնը։ Այժմ գործս չի
ներեր այն դժուարութիւնը մէջ բե-
րել, բայց 'ի պահանջել հարկին պա-
տաստ եմ։ Այսուհետեւ բաղդատենք
զհարազատ Պատմագրութիւն խորենա-
ցւոյ ընդ Աշխարհագրութեան, որուն
հեղինակ չեն ճանաչեր հակառակորդք-
արդ. եթէ գտնուին այն երկու տարբեր
գրութեան մէջ նմանատիպ մերձաւորու-
թիւնք և նոյնութիւն ոճոյ գրութեան,
և պատմական, աշխարհագրական և
տեղագրական արտայայտութեանց, այն
ժամանակ հետեւութիւնն յայտնի է։

Ա. Արդ, այն երկու երկասիրութեանց
ևս ոճն կամ լեզուն՝ իսկապէս է դարու
հայկաբանութեան և հնութեան բնա-
գործն ունի, և ուրիշ ուրիշ յունակա-
նին ազդեցութիւնն, (որուն կ'ըսուի
թէ Մովսէս 'ի սկզբանն պաշտպան ե-
ղաւ և 'ի վար էարկ), զոր չէ մարթ-
բնծայել է դարու հեղինակի մը, որ
բոլորովին պարսկային և արաբական
ազդեցութեան տակ ենթարկուած էր։
Բայց որովհետեւ գերմանացիք քննադա-
տին ոչ Հայոց լեզուն և ոչ իսկ հայկա-
բանութիւն կը ճանչնայ, ուստի աւե-
լորդ էր անոնց լեզուական զուգակշիռն
ընել, իսկ որովհետեւ քաջ գիտէ որո-
շել ոսկին յերկաթոյ և հինգերորդ դա-
րու տիպը յեթնորորդէն, ուստի կ'ը-
սենք՝ թէ այն երկու գրութեանց լեզուն
և տիպն այնչափ կը տարբերին յէ դա-
րու գրութեանքէն՝ ինչպէս ոսկին յերկա-
թոյ. ուրեմն Մ. խորենացւոյ ոսկիարան
գրչէն և ոսկեծոյլ հայաբառի մտաց
կազապարէն միայն կրնային արտա-
գրուիլ այն մեծամեծ գործերն, և թէ
անոնք ամենայն բանէ աւելի, ըստ իս,

1 Ս. Ուսպէնեան որ Սիւնեաց ամենայն գոր-
ծերը շատ քաջ հանգիստացնել, Մ. Սիւնեաց
համար ամենին ակնարկութիւն կամ խօսք մի
չըներ այս մասին։

2 Մ. խորենացւոյ թարգմանած գրքերն ևս
'ի յունէ և յասորերէնէ, որք են պատմական և
աշխարհագրական, օրինակ իմն Քրոնիկոնն Եւ-
սեբիոսի և Եկեղեցական պատմութիւնն նորա-
Պատմութիւն Ալեքսանդրի գրեալ Արքիտո-
տելէ, և Պաղմենոսի և Պապայ Աշխարհագրու-

եղան բուն պատճառք մեծանուն հռչա-
կելոյ զխորենացին յազգիս։ Իսկ գա-
լով հնութեան բնագործսն, կ'ըսենք՝
թէ ինչ տարբերութիւն որ ինքք կ'իմա-
նայ Ուլիիլասոյ և Նիէպէլունկէն եր-
գոց մէջ և անոնցմէ երկու դար վերջը
եկող ջամբք և անոճ հեղինակաց ար-
տագրութեանց մէջ, նոյնը կը զգան
հայ լսելիք և միտք՝ խորենացւոյ, Եղ-
նրկայ, և Մ. Սիւնեացւոյ և Անանիա Շի-
րակացւոյ գրութեանց մէջ։

Բ. Ոչ ոք 'ի գիտնական մատենա-
դրացի՝ ընծայեց պատմական կամ աշ-
խարհագրական երկասիրութիւն մի Մ.
Սիւնեացւոյ և կամ պատմիչ անուանեց
զայն, ուստի և ոչ իսկ նա այնպիսի մե-
ծամեծ գործեր արտագրելու դիտու-
թիւնն և միջոցներ ունէր։ Ուրեմն Մ.
խորենացի միայն ունէր այն մեծ և աշ-
խարհապաշտում գիտութիւնն, որ ան-
ձամբ ճանապարհորդելով յարեւելս և
յարեմուտս, յԱթէնս, 'ի Հռոմ, յԵ-
գիպտոս, յԱսորիս, հմտացու հին
ազգաց պատմութեան և լեզուաց և
աշխարհագրութեան. նոյնն Եղեոսոյ և
Աղեքսանդրիոյ հռչականուն մատենա-
գիրքն և մատենադարանքն աչքէ ան-
ցուցած է. որուն կը վկայէ նոյն իսկ
գերմանացի քննադատն, իւր կրկին
գործոց մէջ ևս՝ գրութեանց զոյն։
Այս բանիս մի մի խօսուուն վկաներ կը
հանդիսանան Ս. Ասողիկ՝, Թովմաս
Արծրունի, Սամուէլ Անեցի, Կիրակոս,
Վարդան, Միլայէլ ասորի, Յովհ. Ման-
գակունի, Ուխտանէս և Ներսէս Շնոր-
հալի, ոչ միայն կոչելով զխորենացի
քերթողահայր, այլ և սատարաբան և
քաջ պատմագիրք և աշխարհագիր-
ումանք յանուանէ կը յիշեն անոր եր-

թիւնք, կը ցուցնեն զմեծ պատմաբան և աշ-
խարհագիր դր։

3 Ս. Ասողիկ իւր Պատմութեան կամ Ժա-
մանակագրութեան յառաջաբանին մէջ (ձեռա-
գիր, գրեալ ՌՃԼԻ Թուին, և արդ 'ի Ս. Ղա-
զար), յետ թուելոյ զպատմագիրս՝ կը յիշէ ան-
միջապէս զՄ. խորենացի յետ Ագաթանգեղոսի,
ապա զՂազար, և այլն։ Արդ եթէ եղած ըլլար
իւրք յէ դարու պատմագիր դր Մովսէս, զանց
չէր ընէր յիշելու անոնց կարգին մէջ։

կու երկասիրութիւններն ևս, իսկ այլք
օգտուելով և յաճախ անոնցմէ օրինակ-
ներ մէջ բերելով: Վկայ են այն կրկին
գրուածոց ձեռագիր օրինակներն, այլ
և այլ թուականներով, որոց ամենուն
վրայ միշտ խորենացի և ոչ երբեք Սիւ-
նեցի անունը գրուած կը տեսնէք. ուս-
տի այն բանն՝ որ իրական գոյութիւն
չունի՝ ուզել հաստատել, ոչ այլ ինչ է՝
բայց եթէ եղջերուաբաղ մը ծնանել-
սակայն գերմանացիին եթէ բիւր եղջե-
րուաբաղներն ևս ծնանի, ոչ երբեք կըր-
նան Սիւ խորենացոյ իրական Պատմա-
գրութեանը վնասել կամ փոխանակել:
Գ. Սլխարհագրութեան հեղինակն,
էջ 589, կը յիշէ զՊտղոմէոս՝ յասեն.
« Բայց Պտղոմէոս, որոյ արք բազմաչըր-
ջութեամբ զամենայն չափեցին » . նոյնը
կը յիշէ ճիշդ մի և նոյն բառերով նաև
'ի Պատմագրութեան¹:

Այս արիագնեան թելս ունելով 'ի
ձեռին՝ անցնինք ուղղակի այն երկասի-
րութեանց մէջ գտնուած համանման
կէտերու կամ իրաց քննութեան, զորս
կուգչալի՞մ՝ աշխարհագրական, պատ-
մական և տեղագրական մերձաւորու-
թիւններ կամ նոյնութիւնս անուա-
նած է իւր քննադատութեանը մէջ:

Ա. Փորթուհ Հայոց բաժանումն յԱ. յԲ.
յԳ՝ յոմանս 'ի ձեռագրաց, նաև 'ի Գ՝ կը
գտնենք միօրինակ՝ թէ 'ի Պատմագրու-
թեան և թէ յՍլխարհագրութեան:
Բ. ի Պատմագրութեան² վաղարչակայ
համար կ'ըսուի « զալ իջանել մերձ 'ի
սահմանն Շարայի, զոր հինք վերին Բա-
սեան կոչէին. իսկ յետոյ վասն հա-
տուածի վղընդուր Բուզկարաց՝ վըն-
դայ բնակելոյ 'ի տեղիս՝ վանանդ ա-
նուանեցաւ » . արդ յաշխարհագրու-
թեան³ ևս երեք մաս բաժնուած են
Բուզկարը, յորոց մին Ուղիսնդոյ կամ
վղընդուր կ'անուանի. Գ. Պատմագրու-
թեան մէջ Արտաշիսի արշաւանքը կը

ձգի մինչև յԵլլադա . նոյն բանը կը
հաստատուի վերստին նաև յՍլխար-
հագրութեան⁴, Գ. Երանթէ է Աղեք-
սանդը մեծի պատմութիւնն՝ Ամազո-
նաց արարուածովք հանդերձ. որուն
իրև թարգմանիչ կը համարուի Մ.
խորենացի, ըստ ընդհանուր կարծեաց
հայ գրագիտաց. մի և նոյն իրաց յիշա-
տակութիւնն կը գտնուի նոյնպէս և
յՍլխարհագրութեան վերոյիշեալ օրի-
նակին մէջ, էջ 26: Ե. Պատմագրու-
թեան⁵ մէջ հեղինակն՝ ճենաց վրայ
խօսած Ժամանակ կը յիշէ ճեմքսկոշոյ
զոմն (Թադաւոր) և կը նկարագրէ այն
Ժողովուրդն իրեն խաղաղասէր և ճար-
տար. մի և նոյն անունն և նկարագիրը
կը գտնուի նաև Սլխարհագրութեան
ամէն օրինակաց խԳ և ԽԳ թուահա-
մարներու մէջ: Զ. Պատմագրութեան⁶
հեղինակն՝ վրաց մայրաքաղաքը կը հա-
մարի զՄժիխիթ, և կ'ըսէ թէ Ս. Նունէ
« ետ կանգնել զնշան խաչին » . նոյնը
կը հաստատուի նոյնպէս Սլխարհա-
գրութեան ին թուահամարին մէջ, էջ
608, ասելով՝ թէ « ուր խաչն կայ »:

Այս երկու գրուածոց մէջ եղած հա-
մանմանութիւններէն զոմանս հետա-
գոտեց նաև կուգչալի՞մ. բայց մեր եղբա-
կացութիւնը արամազմապէս անոր
դէմ կ'նկլէ, հանդոյն երկու ականս հա-
տանողաց, որոնք այլ և այլ տեղերէ կը
սկսին իրենց դործոց բաժանման կէտը:
Լաւ կը լինէր եթէ գերմանացի քննա-
դատն կամայ կամ ակամայ փոխէր իւր
ընթացքը, Յիսուսի, մենք չունիմք և
չենք ուզեր ունենալ Տեւտոնի որդւոյն
կտրող սուրբ. բայց ունինք մեր Հայկ
գիւցազն և հայկական մատենագրու-
թիւնն և մատենագրաց հզօր փաղան-
գը, զորս կոչեցինք ցարդ 'ի վկայու-
թիւն մեր դատին. ուրեմն անոնց դի-
մաց պարտի տեղի տալ եթէ ոչ. այս
բանս կը յաճենք մեր ուշիմ ընթեր-

¹ Ա. Գրեք. ԳԷ. Լ. էջ 58, ասելով. « Որք քաղ-
մայրաքաղաքն հրաւանաւ Պտղոմէոս քրեակոշ-
քին մարդկան չափեցին »:

² Գրեք Բ. ԳԷ. Զ. էջ 162:

³ ԽԳ Թուահամար, էջ 616:

⁴ Նորագիւտ օրինակ. ապեալ 'ի վէնետիկ
յաժին 1881, Ժանթութեամբ Զ. Արսենի Սիւ-
քրեան:

⁵ Գրեք Բ. ԳԷ. ԶԱ. էջ 162:

⁶ Գրեք Բ. ԳԷ. ԶԶ. էջ 169:

ցողաց. իսկ մենք կը փութանք ցուցա-
նել դերմանացւոյն խոտորմունքն՝ յո-
րոց մէջաւ հասաւ այդ կէտը և անոնց
սկզբնապատճառներն, որք են, նախ՝
թէ՛ ՚ի պատմագրութեան և թէ՛ յաշ-
խարհագրութեան եկամուտ անհա-
րազատութիւնք (interpolations). եր-
կորդ, ժամանակագրական վրիպակ-
ներ, որոնք յայտնապէս կը տեսնուին
այն երկու գրուածոց մէջ, եթէ այն եր-
կասիրութեան օրինակաց ներկայ վի-
ճակին պարունակին մէջ փակուած՝ ը-
նենք մեր քննադատութիւնը, ինչպէս
ըրին Սէն Մարգէն, Պատկանեան և
կուղչմիթ, չփոխելով զանոնք Մ. Խո-
րենացւոյ բնագրին հետ, կամ վերա-
գրելով Մ. Խորենացւոյ. մինչդեռ այն
երկասիրութեանց հնագոյն օրինակ-
ները ձեռքերնիս հասած չեն. ահաւա-
սիկ բաբելոնեան աշտարակին և անոր
խառնակութեան հիմը. Բայց մեր
քննադասն, որ է միանգամայն պատ-
մագիր, պէտք է խոստովանի թէ պատ-
մութեան երկու աչքերն են ժամանա-
կագրութիւնն և աշխարհագրութիւնն,
առանց որոց՝ պատմութիւնն կորուսա-
նելով իւր ուղղութիւնը՝ կը դահապի-
ժի անդէն յանդուճոյս չփոխութեան¹.
Եթէ աշխարհագրութիւնն քան զայլ
ամենայն գիտութիւնս՝ ենթակայ է
փոփոխութեան. երկրորդ Հայաստա-
նեայք (անշուշտ Խորենացւոյ ժամանա-
կէն ՚ի վեր ցԺԶ դար) ՚ի գործածէին²
անոր Աշխարհագրութիւնն իրենց ու-
սումնարանաց մէջ՝ յարմարընելով ժա-
մանակին հանգամանացն և պահանջ-
ման. Ուստի առանց տարակուսի պատ-
մական, աշխարհագրական և տեղա-
գրական անհարազատութիւնք սրպըր-

դած են յայնմ Յիրաւի, աչքէ անցընե-
լով Խորենացւոյ վեց ձեռագիր օրինակ-
ներն³, վերոյիշեալ տեսութեամբ իրար-
մէ շատ կը տարբերին. անկարելի էր
և գործս չէր ներքե անոնց տարբերու-
թիւնքը մէջ բերել. այլ կը զրկենք
զփափաքողս՝ յամին 1865 ՚ի վենետիկ
տպուած Մ. Խորենացւոյ Մատենա-
գրութեանց Բ. տպագրութեան, ուր
ամենայն ինչ ակն յանդիման երեւի.
Իսկ 1881 թուին՝ ՚ի Ս. Ղազար տպուած
օրինակն և հոլանդեանը, Վիստոնի
հրատարակութեամբ, որք վերջին դա-
րուց ընդօրինակութիւնք են, ինչպէս
գրութեան ոճէն⁴ և յայլ հանգամա-
նաց երեւի, ամենէն աւելի եկամուտ
անհարազատութեանց ենթարկուած
են, և ասոր վրայ ըրին իրենց քննու-
թիւնքը՝ Սէն Մարգէն և կուղչմիթ:

Ուստի նկատելով այս հանգամանքս,
մենք այս առաջարկութիւնս կ'ընենք
գերմանացի քննադատին և անոր հա-
մախոհից. կամ Մ. Խորենացւոյ Աշ-
խարհագրութեանը մէջ կան պէսպէս
եկամուտ անհարազատութիւնք, յորս
քուելի են նաև իրենց թերած վկայոռ-
քիւններն, և կամ ոչ կան. Արդ եթէ
առաջինն ընդունին, ուրեմն մեզի
համակարգիք են, և իրենց ըրած եզ-
րակացութիւնը գլխովին անհիմն է,
հիմնեալ յայնս. իսկ եթէ վերջինն՝
այն ժամանակ ռսելոռ է քէ այն եր-
կասիրութիւնն ոչ քէ է դարոռ, այլ Ը,
Թ, Ժ, ԺԱ, ԺԲ, ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ, և ԺԶ
դարոռց արտագրութիւն պիտի հա-
ւնարոռի, ըստ Կոռղչմիթի դրած սկըզ-
քանն. որոյնհետև այս դարեւոռս գոր-
ծաւական⁵ թերոց, չափոց, կշռոց,
քանից, տեղեաց և պատմական ա-

1 Օրինակ կեցեր է Աղեքսանդրիոյ պատրիար-
քին՝ Աւաքեաթի եկեղեցական պատմութիւնն,
յորում՝ ժամանակագրութեան կարգ չպա-
հուելով, մեկ եպիսկոպոսի տարեթիւն և գոր-
ծերն ընծայուած են միւսոյն:

2 Այս բանիս օրինակ կրնայ համարուիլ ճա-
նապարհորդորդիւն Տէր Եղիշէի Սարաւակացւոյ
հայ հնախօսի յերկրն հոյ և ՚ի հակոռնեայս.
Բաղմ. Զանգ. 1882. Պրակ Գ. էջ 212, որ խո-
րենացւոյ Աշխարհագրութեան 1 և 2 էջերու
ներշնչութիւն է:

3 Որոց հնագոյնները մին ՚ի վանս մեր և երկու
գաղափարեալ յշմայածին են անթուանկան. եր-
կորդն է ՈՒԶ Թուրքանի. իսկ քննադատներն
համեմատարար չոր են և մինչև ԺԱ դարը կը
հասնին:

4 Տես յամին 1881 տպագրութիւնն ՚ի Վենե-
տիկ, ուր Խորենացւոյն ոճէն դուրս անսովոր
բացարարութիւններն փակագծի մէջ առնուած
են ՚ի գաղղիներէն թարգմանութեան:

5 Սոյն այս օրինակին յ'էջ 17 կը յիշուի
Ապարհորդի, որդի խուրամեայ, որ 668 թուա-

նուանց յիշատակութիւնք կան, և շատ տեղ հիմերը՝ նոր անուամբ քաղաքորումս են այն օրինակաց մէջ:

Պասրա. վեց օրինակաց մէջ ևս կը գտնուի, ուստի ստուգիւ չէ մարթ և կամուտ յուելուած ինչ համարել, եթէ ձեռքերնիս հասած օրինակներէն գտնենք, որք ամէնքն ալ ժե և ժՉ դարէն անդին չեն անցանք. այլ թէ հնագոյններն ևս ունէին. այս չէ մարթ հաստատել: Բայց որովհետեւ նախնաբար յիշատակած երեք հնագոյն օրինակաց մէջ իբրեւ աշխարհ յիշուած է Պասրա կամ Պարսա և ոչ եթէ քաղաք, այս պատճառաւ շատ հաւանական է՝ թէ խորենացոյ ժամանակ իսկ այնպէս կը կոչուէր յԱրաբացոց՝ Եփրատայ և Տիգրիսի մէջտեղի սպիտակահող կամ քարուտ (Bas'rah) երկիրն, յորմէ տպաւ այն քաղաքը Պասրա կոչուեցաւ, ըստ Վիվիէն տը Սէն Մարգէնի¹. Ինչպէս վենետիկ ածանցի 'ի վենետաց, որք դարերով յառաջ էին քան զայն. ասոր զեռ ուրիշ օրինակներ ևս կ'ընծայէ մեզ պատմութիւնն: Արդ քանի որ մեր քննադատն պատմաբանօրէն ուրիշ պատճառ մի չէ կարող ցուցանել մեզ՝ այն քաղաքին անուանակոչութեանն, միշտ բանաւոր է այն անուան գոյութիւնն առ Արաբացիս՝ անդրագոյնս ձգել քան զլինութիւն քաղաքին. վասն զի շատ անգամ կը հանդիպինք յաշխարհագրութեան, ուր քաղաքը՝ աշխարհաց կամ՝ դաւարաց անուամբ կը յորընդին, ինչպէս նաև կղզեաց:

ուստի Մ. խորենացի՝ քաջ ուսեալ 'ի Հերոդոտայ՝ Տիգրիսի և Եփրատայ այն հովտին վաճառաշահութեան համբաւն, և մի այլ համադիր քաղաք, կարող էր զայն երկրին անուամբ յորընչել, և կամ երկիրն իբրեւ քաղաք յիշել:

Ըստ իմ կարծեացս՝ Մ. խորենացոյ յիշած այդ վաճառաշահ քաղաքն, մարթի ինեւ քարուտն Արաբիոյ Բուսրա, կամ ըստ յոյն և հռովմայեցի պատմիչաց՝ Պասրա քաղաքն, զոր բաց յեսայեայ և յերեմիայ՝ յիշէ նոյնպէս Ամմիանոս, (14, 8, 13). և կրտսերն Պլինիոս՝ (Descrip. Orb. 22) յասելն «Arabiae est maxima civitas, quae maxima negotia habere dicitur, propinqua Persis et Sacacenis, in qua publicum opus tetropoli mirabile nominatur». Բայց յետոյ խորենացոյ գաղափարողն, չիթմած է զայն ընդ նորա կառոյց քաղաքին Պասրայ՝ յԱրաբացոց, Այս ենթադրութեանս իբրեւ ապացոյց կարէ ինեւ, զի Պտղոմէոս (5. 17) ևս նախաշխատակեալ քաղաքը կը յիշէ, ուրեմն 'ի հարկէ և Մ. խորենացի, որ անոր աշխարհագրութիւնն համառօտեց:

Սասանեան տէրութեան Սպահապետութեանց բաժանելու մասին՝ չարաչար կը գտուէ նա զՄ. խորենացի. Բայց ինքն աւելի դատուելու և գատափետուելու արժանի իրողութիւն մը կ'արտաբերէ. «Իննագամն կը չիթմէ Պահլա»² զեղբու բաժանումն՝ որ 'ի Պաս.

կանին անկանի, մինչեւ Կուզմիշ զՍյաւրիս գործընեն այն՝ 657ին գրուած լինել կը հաստատէ: Կը պատմուի անդ Ռաքէսիներու գործըն 'ի քրիստոնէութիւն՝ Զորմուս միայնակեցի մը ձեռքով, կը յիշուի Ներսէս Կամարաբան Տէր Եփրատայ և Արշարունեաց, մինչեւ նա 690 թուականին, գուցէ քիչ յառաջ, առաւ այդ տեղանքը, և աստի սոյն թուականին կամ Բ. գարուն մէկը կրնար զայն յիշել: Թէ՛ 25 յիշի խոչորադրա (Խուտապաւ), որ էր 1376 թուականին. (Չամբ. Պատմ. Հայոց Գ. հատ. Էջ 629): Նոյն իջում կը յիշուի Քուրդը, որ Ժ և ԺԱ գարուն Զաքի գործածուած էր գործունին: Թէ՛ 15 կը յիշուի վիկետիկ, որ վենետիկեցոց վերաբերութեամբ մտաւ 'ի Հայս յԺԻ գարուն

կամ քիչ յառաջ. ինչպէս նաև յէ՛ 16 Սյաւ, յէ՛ 14 Գալիոս (Գաղիս) և Փռակն անունը, որ Բ. Մակաբայեցոց մէջ Փայն գործածուած է, Բայց Փախգ կամ Փախգաւոյ նշանակութեամբ: Թէ՛ 22 Վերոպիոն (վաճառատուն), որ Լեւոնի Թագաւորութեան ժամանակ և Այստի մէջ գործածուեցաւ: Իսկ յէ՛ 41 կը գտնուին անուանք չափուց և արժեքաւորաց, աղար, տոմիս, մէշիս, անքս, պարուշա, պարուշիս, հաւաղարամ, շաւղարամ, նոյնաղարամ, դասաղարամ քարայ կամ անիծ: Տես 'ի Սիսուան Աւիանի, Այսաւ:

1 Տես 'ի բառարանն աշխարհագրական, էջ 364, ապաւս 'ի Բարիշ յամի 1879:

2 Զորս երեք կը բաժնէ և ոչ թէ չորս, այս.

մադրութեան, ընդ բաժանման կամ լաւ եւ ընդ յիշատակութեան 20 ի չափ գաւառաց կամ աշխարհաց Սասանեանց տէրութեան, զոր առնէ յԱշխարհադրութեան¹ երկրորդ, հայ Հերոդոտոսին հետ դատաւոր կը կանգնին նաև յօտարաց Միրիսոնդ² և Ռատուլինսն³, Վերլինս կը ցուցնէ թէ մինչև ցնուչիւրուան (Խոսրով Ա) արդէն իսկ Սասանեանց կամ պարսկական տէրութիւնն բազմաթիւ կուսակալութեանց և սատրապութեանց բաժնուած էր, յորոց չորքէտասանիւ չափ յանուանէ իսկ կը կոչէ։ Բայց կը յաւելու⁴ թէ Խոսրով դիւրս կառավարել կարենալու համար՝ չորս մեծադոյն կառավարութեանց վերածեց, այսինքն է՝ արևելեան, արևմտեան, հիւսիսային և հարաւային։ Աստի եւ մարթ թէ իմանալ թէ Խորենացւոյ զանոնք զուտ հին պարսկային կամ պահլաւիկ անուանակոչութեամբք յիշատակելն որքան հմտական է և բանաւոր։ Յիրաւի, կը նախանձիմ քու և կարծեցեալ վրիպակացդ վերայ, ով մատենադարանակիրդ մոտենեալիր և համայնադէտդ Մովսէս. բայց ոչ նոյնպէս քու դատաւորի և իւր քննադատութեան վերայ, թէպէտ և յարմուտքս կեցած՝ նա արեւելոյց վերայ այսպիսի պատգամներ կ'որոտայ։

Գահը այսուհետև Պատմագրութեան մէջ երևցած ժամանակագրական վրիպակոց վերաքննութեանը, զորս կուտ զմիմեամբք կը շարէ կուդչմիթ, իբրև նպատակ իրեն նետաձգութեանց։ Եթ թըն⁵ ձեռագիր օրինակը անթերիք, աչքէ անցուցինք Ս. Մեսրոպայ մահուան տարեթուոյ մասին. ՌՃԹ և ՌՃԹԳ օրինակները չեն զրեւ հանգոյն

այլոց՝ «ցսկիզքն ամին երկրորդի», այլ «ցսկիզքն երկրորդ Յազկերտի Պարսից եղելոյ թագաւորի»։ մանաւանդ թէ երկրորդ բառը գլխատառիւ եւ կը գրեն, որ աւելի Յազկերտին կը վերաբերի քան թէ տարւոյն։ Ուրեմն կուդչմիթ ինչպէս⁶ կը հաշուէ այն 'ի 17 փետրուար, 440 թուականին։ Հեղինակը Մ. Խորենացւոյ այդ թուականն իբրև սխալ ուղղել ուզած ժամանակ՝ ինքը թուի սխալել. բայց իրեն ներելի է։ Տեսնենք թէ ինչ պիտի հետեցնէ. «իսկ Յազկերտ երկրորդի թագաւորութեան սկիզբն եղաւ 438, օգոստոս 4 թուականին»։ Գնահադատն՝ Պատկանանի⁶ և Նեօլէքի կարծեաց արձագանգը կը հնչեցնէ, վերոյիշեալ ասորապարսկային վկայաբանութեան վրայ միայն հաստատուած, որոյ հարազատութիւն դեռ քննութեան կարօտ է, և զոր ինքն այլուր չիմծու պատմութիւններ կ'անուանէ, աստ կը համարձակի Խորենացւոյ պէս բանիւրուն և ժամանակակից պատմագրի մը վկայութիւնը սչնու ոչնչացնել։ Սակայն Ռատուլինսն⁷ ժամանակիս պատմագրոց հայրը և Սասանեանց յիշատակն մեծագոյն գործով անմահացնողը՝ 440 թուականին կը գնէ հիշդ այն թագաւորին թագաւորութեան սկիզբը. Մօլդման⁸ 444Ի կը համարի. իսկ Քլինզըն բաղդատեւրով զՍմիլիանոս Մարկեղիսնոս (էջ 25), ընդ Խորենացւոյ (Գ. զԼ. ԿԷ) համաձայն կը գտնէ, և նախագաս կը համարի 440 թուականը։

Վուամ Գե թագաւորութեան 11 տարիներն՝ ընծայելն անոր յաջորդ Յազկերտ Ու, և Յազկերտ առաջինոյն 21 տարի անոր յաջորդ Վուամ ԵԻ, յայտ

Բքն Կարենի Պահլաւ, Սորենի Պահլաւ և Սյաւհակի Պահլաւ. (Պատմ. Հայ. Բ. ԱԱ)։

1 ԼԼ Թուահամար։

2 Էջ 364։

3 Պատմ. Սասանեանց. էջ 438, ապառք 'ի Լուսաբ, 1876։

4 Նախ, ՌՃԹ, ՌՃԻ, ՌՃԼԲ. ՌՃԹԳ Թուականներուն մէջ գրուած օրինակներն, ՁՄԲ Թուով օրինակի բաղդատեալ ապագիր օրինակն. բայց յայտնանէ՝ Յակոբը կարենեանի յամեն 1868 'ի

Տգիս տպուած՝ ՌՃԳ և ՌՃԻ Թուականներուն գրուած՝ օրինակներուն բաղդատութիւնը։

5 Վասն զի ըստ այլոց՝ մահիկ՝ Հայոց եօթնէրորդ ամիսն ըլլալով, կը համապատասխանէր վերջին 440ին յունուարի և առաջին կիսոյն փետրուարի. որով սրբոյն մահը անկանէր 441 թուականին։

6 Journal Asiatique, 1866. p. 167.

7 Պատմ. Սասան. 301։

8 Zeitschrift, vol. VIII. p. 70.

նի սխալ է . բայց այս սխալս՝ է փոխադարձ ընծայութեան ամաց, որ յաջորդութեան կարգն ամենեկին յիշանալու հարկեր . որովհետեւ խորհնացի ևս համաձայն Ռաուլինսընի և Գլինզընի, Յազկերտ Ա՛ թագաւորութեան տարին՝ 399ին, և Յազկերտ Բ՛ն 440 թուականնին կը հաստատէ . ուստի այս երկու թագաւորաց մէջտեղ եղած ժամանակամիջոցն ինչպէս ալ բաշխելու ըլլանք դարձեալ այն երկու կէտերը միշտ հաստատուն կը մնան : Այսպիսի սխալ մը եթէ հեղինակութիւն մի ջնջելու զօրութիւն ունենայ, ոչ միայն Ե . դարու Մովսիսին, այլ և Է՛ն համար ևս պարտ էր լինել, որուն կ'ուզէ ընծայել զայն հուղշմիթ : Սակայն ես տեսնելով Սաանեան թագաւորաց յաջորդութեան և ամաց մասին անորոշութիւնն աստի՛ և անտի բիզանդական, պարսիկ և ներկայ ժամանակիս պատմագրաց մէջ գտնուած տարաձայնութիւնը, չեմ կրնար այս բանս բացարձակապէս սխալ համարել խորհնացոյն . այլ կ'ախորժմ ըսել թէ դաղնիք մի է, և թէ այս գծաւարայն զաղտնեաց

1 Թովմաս Արծրունի կ'ըսէ իւր Պատմութեան Ա . Գրոց Ա . ԺԳ և ԺԵ գլխոց մէջ, թէ « Որպէս աւանդեցաւ այս՝ Ի Գ . Դպրութեան Մ . Խորհնացոյ՝ վերադարձոյնէն Ի վերայ երեցունց գրուագեալ հատուածոցն, որպէս և ընթերցումսն Ի բանիբուն գրակարգութեան Մովսիսի տիեզերահռչակ վարդապետի » : — Սա մուշկ Անեցի Ի կանոնս Գրոնիկոնին, իւր պատմութեան թերեւ ձգելով մինչև ցամ 465, կը յարէ . « Աստուծոյ աւարտունն Պատմութեան Հայոց, գրելոցն Ի Մովսիսէն » : — Կերակոս, յետ նահապետութեան վարդապետ, յատեն թէ Պէրոզ՝ մարզպան կարգէց Վանդանոս, կը յարէ « Յայտնիկ Մովսիս քերթոյնայրն . ցուցնելով թէ այն վառաջադար և հայրենասէր ծերունին վարդապետն պատերազմին և Հայաստաննայ այն ազեպոյն և ակամատես եղած էր և ողբացած : Ասոր յայտնի ապացոյց է Ա . գրոց իմ գլխոյն մէջ Պարոյրի և անոր իմ թագաւորաց վրայ խօսելով՝ ասելն « Սիրելի էր ինձ առ ինչ . քօք յայտարար զմուսն իմ լինել և նոցա տեսուելեամբն զուարճանալ և յարկեացս վտանգից ապրել » : — Նախալիշեալ Յակոբ վարդենանի գրած երկրորդ օրինակն, ըստ վկայութեան հեղինակին, ամէն երեսի վերին լուսանցի մէջ գրածէն մասնաւոր հեռաւորութեամբ մի մի գիծ քաշուած կայ, բայց մէջը բան մի գրուած չէ :

լուծումը Մ . Խորհնացոյ Դ գրոց վե. ռադարձոյնին և խաւանակապրոնքիւնը միայն կարէր լուծել, ամենէն հնազոյն և մերձաւորն ըլլալով ժամանակաւ և կը հասնէր ցԶնոն կոյսը (490) : Ասոր գոյութիւնը կը հաստատեն ներքին և արտաքին՝ անժխտելի փաստեր : Երեք մասերէ կը բաղկանար այդ Դ . գպրութիւնն, ըստ իս, Ա . Բադդաւոնքիւն այլապէս աղբերաց զորսնա քննեց . Բ . խաւանակապրոնքիւն գլխաւոր դիպաց և անձանց, ըստ գործածութեան այլ և այլ ազգաց . Գ . Շաւրունակոյնքիւն ժամանակակից պատմութեան :

Արգ Անանիա Շիրակացի², Սերէոս³ և Ս . Ասողիկ⁴, որոնք զՄ . Խորհնացի իբրև ժամանակագիր՝ Եւսեբիայ կը նրմանցընեն, և հայ Եւսեբիոսի ժամանակագրութենէն, ինչպէս տեսանք Ի վեր անդր՝ օգտուեցան, հետաքրքրական ցույցակներ կը ներկայացընեն Սասանեան, թագաւորաց յԱրտաշէր Ա՛ ցմրմիլը վերջին, տարբեր ըստ կարգի յաջորդութեան, ևս և ամաց, քան զոր ներկայացընէ Ռաուլինսըն ըստ Թապա-

այս բանս հաւանորէն կը ցուցանէ՝ թէ Լամբրոնացոյն ձեռագիրն՝ որուն գաղափարն էր այդ՝ ունէր և զժամանակագրութիւն Մ . Խորհնացոյ, և թէ անոր գաղափարողը միտք ունէր յետոյ այն մասն ևս գաղափարել . — Անանիա Շիրակացի (Է գարուն) որ կը կարծուի լինել հեղինակ ժամանակագրական պատմութեան միոյ, կը վկայէ թէ Ի Մ . Խորհնացոյ և յԱնգրեալ սոյ օժանդակեալ է : — Իսկ ներքին ապացոյցքն նախ Մ . Խորհնացոյ (Պատմ . Հայոց գիրք Բ . գլ . 2Բ) խօսքերը, թէ « Ոչ և պատմութիւն սոյոյգ առանց ժամանակագրութեան » : Բ . Խորհնացոյ ժի գլխուն մէջ Հայկազունի նահապետութեան ցուցանելու ընկելով՝ այսպէս կ'ըսէ . « Կեցեալ... ամս՝ ծնաւ . յետ ամաց... ծնաւ » և այլն, յորմէ յայտնապէս կը տեսնուի թէ թիւք ամաց պակաս են, ուր ամբ յիշին Այս բանիս ցանկացողաց կը ցուցանենք մեծանուն Ալեքանի նահապետ յօգուածը Ի Բազմ . 1851, մարտ 1 :

2 Ժամանակագր . տես Ի Հաւաքութիւն ԺԹ, էջ 384 :

3 Պատմ . ստեալ Ի Ս . Պետրոսուրգ . 1879 . Բ . Դպրութիւն, էջ 11-21 :

4 Ձեռագիր օրինակ գրեալ ՌձԼԲ թուականին, էջ 370, Ի Ս . Ղազար :

րեայ, Միլիսոնգի և այլոց միջնադարեան պատմագրաց, Յոգուածս չի ներեր զանոնք զիմաց զիմաց կարգել աստ, բայց հարկ կը համարիմ ըսել թէ արժանի են աշաւուր զննութեան, Անգղիացի պատմագիրն ուրեք ուրեք 'ի վերջ պատմութեան անստոյգ հարցականներով կը կարգէ անոնց ճիւղադրութեան անուանքը: Մօրդման՝ վերոյիշեալ երկասիրութեան մէջ՝ վաւարէ և Յագկերտ Ա՛ մէջտեղ ուրիշ թագաւոր մը կը գնէ, որ թագաւորէր 'ի Սէիստան՝ նոյնը կը հաստատեն Սեբէոս (էջ 20): Եւդիքիոս¹, Թապարի², և Ապու Օպէիտահ առ Մասուտի՝ զԵգկերտ Ա՛ որդի կը համարին վաւարացի 'ի Ղազար փարպեցի՝ եղբայրն էր, կ'ըսէ (էջ 33): Աղաթիւս՝ տարակուսանաց մէջ կը թողու: Միլիսոնգ (էջ 321) երկու կերպով ևս կը յիշէ: Սոյն այս տարածայնութիւնս կը տիրէ նաև միւս թագաւորաց մասին: Ուրեմն 'ի միջի այսչափ տարակուսանաց և անստուգութեանց ի՞նչ իրաւամբ կը մեղադրուի Մովսէս, քանի որ անոր ամբողջ գործն՝ այսինքն է ժամանակագրութիւնը՝ ձեռքերնիս չունիիք:

Որ և իցէ բան մը ուղիղ դատելու համար, պէտք է նախ ճաննել. սակայն մենք, քննադատն իսկ կը խոստովանի իւր նախընթաց գրուածոյն մէջ, չենք ճանցած ցարդ, (անոր մի մասն անյայտանալու պատճառաւ), թէ Մ. Խորենացի ինչ ժամանակագրութեամբ վարուած է. ուրեմն չենք կարող ուղիղ դատել զնա: Արդ մինչև ցՉ դար, և Մովսէս կաթողիկոսի ձեռքով՝ Հայկեան քաղաքակրթական հաստատուիլը, Հայք փոփոխակի երեք³ թուա-

կաններ կը գործածէին. բաց աստի՛ կարելի է թէ Խորենացին Արարչութեան աշխարհի քաղաքակրթական և գործածած ըլլայ: Ուստի Գերմանացի քննադատն կարևոր ծառայութիւն մի մատուցած կը լինէր թէ տոհմային և թէ արտաքին պատմագրութեան՝ եթէ փոխանակ խաւարի մէջ զՄովսէս վերաւորելու՝ ժամանակագրական լոյս մը գտնէր զայն ճաննալու համար: Իսկ ես այս պարագայքս 'ի նկատի ունենելով, կ'ըսեմ՝ թէ աւելի հաւատք ընծայելու է Մովսէսի և անոր հետեւող Հայազգի այն պատմագրաց, որք Սասանեանց ժամանակակից ըլլալով՝ անոնց արարուածոց ևս ականատես և ականջալուր եղան և գրեցին, քան թէ վերջնոց՝ որք միջնադարեան միջոցեան մէջ կամ դոյզն ինչ պատմական կայծերով գրեցին իրենց պատմութիւնն, մերթ ևս ազգասիրական միջոցեամբ չլոցեալ, մանաւանդ ուր յիշատակտանք իսկ կը պակասին և կամ անոնց ըսածը չեն հաստատեր:

Փորոն Հայոց յԱ. դ. և այլն, բաժնուիլն սուսջին անդամ Յուստինիանոսի ընծայելով՝ քննադատն ուղղակի պատմական և անժխտելի յիշատակաբանաց դէմ կը մեղանչէ: Արդ, փոքր Հայք Տրապիսանուէն 'ի վեր հռովմէական իշխանութեան ներքև անկաւ, և անտի կամ անոր յաջորդներէն՝ արդէն իսկ յԱ. և յԲ. բաժնուած էր, որք Պոնտական առաջին և ութերորդ թեմերուն կը վերաբերէին ընդ վարչութեամբ ալ իսելեան քաղաքապետութեան: Այս բանս խիստ յայտնի է 'ի հռովմէական յիշատակարանաց⁴. և անոնց առանձին Պրետորութիւնք ևս կարգեալ էին,

¹ Նո. Ա. էջ 548:

² Բ. էջ 103:

³ Նարնասարայ Թուրակներ, որուն հետ 'ի միասին հաստատուեցաւ Պարսիքի ձեռքով Հայ. կազմունաց Բ. Հարստութիւնն, ըստ իս: Այս թուականիս գործածութեան իբրև ապացոյց կարեն լինել Մ. Խորենացւոյ Պատմութեան Ա. գրոց ԽԱ և ԻԲ գլուխներն, յասելն. « Եւ այս հաւասարի գոյոյ մերոյ թագաւորութեանն առայնու ժամանակաւ. այլ մեք զկարգն կ'անու-

նելով, առնթեր և զՄարաց թագաւորսն ու Բ. Հայոց իշխանորդեան քաղաքներ, որ ուրեք ուրեք քաղաքաց մէջ ևս կը գործածուի նովին անուանակոչութեամբ: Գ. Անգղեան բիւզանդացւոյ թուականը կամ հինգհարիսիս շրջանը, որ 533 տարուան ժամանակամիջոցին կը լրանար, և այս՝ Լուսաւորդէն քիչ ետքը, որով վարուին պատմիչք և եկեղեցականք Վրաց:

⁴ Notitia Dignitatum Orient. C, 1, 2, 5, 25, 35: Նշելը Boecking 3, 4:

և անոնց յատուկ պաշտօններն իսկ կը նկարագրուին¹։ Այս բանս կը հաստատեն նաև Դատաստանագիրք² Թէոփոսի Մեծի և ՆորաՆրամանք³ Սահմանադրութեանց հայտերացն փոքուն Թէոփոսի և Վաղնիսիանոսի, իսկ տոհմային պատմագիրք, համաձայն խորենացոյ և աղգայիս աւանդութեան, այն բաժանումը կը հանեն 'ի վեր ցԱրամ, և այս ոչ առանց հիման. որովհետև Յուստինիանոսէն շատ յառաջ փոքուն Ասիոյ այն գաւառները լի էին հայազգի ժողովորդք, զորս այլընդայլոյ բանիւ պատմագիրք Յունաց⁴ 'ի Փրոփագիոյ գաղթած կը կործեն, և որք բիւզանդական պատմութեան և արքայական գահոյից վերայ մեծ և աշխարհածանօթ գեր խաղացին։ Ըստ Սամուելի⁵ Անեցոյ կամ անոր շարունակողին և ըստ Յովհ. Կաթողիկոսի Մօրիկ կայսրն եղաւ՝ որ յԱրամէն հասաւ տառաւ Ու. Բ և Գ Հայոց բաժանումը փոխեց։ Բայց այս ըստ իմ կարծեացս, երրորդ կամ չորրորդ անգամու վիճակփոխութիւնն եղաւ փոքուն Հայոց, իսկ առաջինն և երկրորդն թէ ստուգիւ խորենացիէն շատ յառաջ էին, անոր խօսքերէն⁶ իսկ յայտնի է։ իսկ

Յուստինիանոս Մեծին Հայոց միայնոր բաժանումն ըրաւ, զոր գերմանացին կը շփոթէ փոքուն Հայոց հետ. ասոր յայտնի ապացոյցը կը գտնենք 'ի Գաւնաբանն⁶ Հռովմէական հնութեանց, Այսու որոշուած կը լինի նաև Մաթաքայ⁷ ընդ կեսարիոյ, և Ա և Բ Կոպպադովիոյ⁸ ընդ Ա և Բ Հայոց շփոթ կարծուած խնդիրն. վասն զի վերոյիշեալ հռովմէական յիշատակարանաց մէջ Ա և Բ Հայք և Ա և Բ Կապպադովիա՝ Պոնտոսի առաջին և ութական թեմին մէջ զետեղուած են. Չեմ կարող ըսել թէ այս բաներս անձանօթ են եւոզլիթի⁹, բայց չեմ ալ կրնար չգրամանալ անոր եզրակացութեանը վրայ, որ յուստինեան Յորդաբանանէն ներշնչուած է։ Սակայն շատ աւելի պատուարեւ կը լինէր քննադատին՝ եթէ Բրիտանական Համապատուովի ձեռքով վաղահաս պատգամներ որոտալէն յառաջ՝ գերմանական լրմտութեամբ այս բաներս գետ 'ի հիմանց քննէր։

Շապուհ Բէ մինչև 'ի Բիւլթանիա արշաւելն, յիրաւի, միայն Մ. Խորենացի որոշ կերպով կը յիշէ, և այնպիսի պարագաներով և յիշատակարանք⁸, զորս եթէ ստուգիւ Մովսէս տեսած կամ

1 Բայց 'ի վերոյիշեալ տեղերէն՝ նաև 'ի վէնեոսի, յամի 1635, տպեալ Հռովմէական հնութեանց Գաւնաբանն մէջ. հա. է. ուր յետ խօսելոյ զպրեատորութենէ Դեպիոսի Յուստինոսի, գ' ըստի «His postea successerunt 3500 praestantissimorum Armenum, qui in scholas IX sunt divisi, de quibus in magistro officiorum dicitur. In hos Praetorianos Praetorio Summo habebat imperium». և խալիսի մէջ գ' ըստի «Comites Sagittarii Armeni ex Armenia lecti, quorum magnus erat numerus. Scribit Vopiscus in Aureliano ei DC. Armenos assignatus fuisse. M. vero Antoninus CCC. Pescennio commisit. Spartian. in Pescennio».

2 Cod. Theod. 7, 1, 15. 8, 5, 57, 12, 6, 21.

3 Novelle east. a. 441. tit. 5, 3.

4 Առաջին խորենացոյ կարծիքն աւանդելէ վերջը կը յարեմք «իսկ այլ պատմագիրք (Յունաց) այսպէս ասեն. 'ի Կապպադովիայ կեսարիայն մինչև ցՊոնտոսի կողմ՝ ասեն Ա. Հայք. 'ի Պոնտոսէ ցՄեթիմէն՝ Բ. Հայք, և աստի ցահման Մոփաց՝ Գ. Հայք. զայստոսի փոխեց Մօրիկ, զոր յիւրում տեղեւ ասացցէ»։... իսկ

Յովհան Կաթողիկոս պակասը կը լեզունէն յասեն. «Նախ զԱրմենի զայն՝ որ Ա Հայք անուանիր՝ Բ Հայք զիս Մօրիկ կոչեաց. յորում մայրաքաղաք և Անտարիոյ, իսկ զԿապպադովիա՝ յորում մայրաքաղաք և Կեսարիա և Բ Հայք անուանիր. կոչէ զիս Գ Հայք, և առնէ զիս Եպարգիւ, իսկ Մեթիմէն՝ որ ունի... և Գ Հայք՝ կոչէ զիս Ա Հայք»։

5 Գիրք Ա. գլ. ԺԲ. ուր ասէ. «Իսկ որ այլք 'ի յամանց ասի 'ի յունական կողմանն, մեզ ոչ է հաճոյ»։

6 Հա. է. Notitia Dignitatum. գլ. ձԼԲ. էջ 1684-5. Տես նոյնպէս Նիկեոսի, գիրք ԺԲ. գլ. ԼԷ։

7 Ամֆանոս Մարկ. ևս յիշատակէ զԿեսարիա Միամար XX, 9, 11. իսկ Սեբաստոս Ռուփոս գլ. Ա. որոշակի կ'ըսէ «Ita maiestatem Romanam coluisse Capadoces, ut in honorem Augusti Caesaris Masaca, civitas Capadociae maxima, Caesaris nuncuparetur»։ Այս վկայութիւնս բոլորովին համաձայն է Մ. Խորենացոյ։

8 Սիւն առ Ծովուն կանգնէ, և առիւծ 'ի վերայ՝ մատանն ընդ ոտիւք ունեւոր, որ նշա.

կարդացեր էր ուրեք, չէ կարելի մեր-
ժել. թէպէտ և միւս մեղի ծանօթ պատ-
մազիրը լուծած ևս լինին. որովհետև յոյն
պատմագրաց այդ լուծիւնը կարելի
է թէ հայրենասիրական և անձնասի-
րութեան զգացմանց հետեանք ըլլայ.
ուստի անտի բացասական փաստ մի
յառաջ բերելն տրամաբանական. չէ-
ինչպէս նաև զՄովսէս անսխալ համա-
րելն. Սակայն անուղղակի Ամիլիանոս
իսկ և Ռաուլինսըն կը թուին հաստա-
տել, բայց ամենէն աւելի այն ժամա-
նակի հանգամանքներն. Արդ, Բիւթա-
նիոյ մասին թէպէտև պատմիչը լու-
ծիւն կը պահեն, բայց ամէնքն իսկ կը
պատմեն Գլթաց, Սարմատացւոց և Սա-
րակինոսաց արշաւանքներն, որոց մի
մասն Շապհույ կողմը բռնելով, արշաւե-
ցին արեւելեան Ասյարութեան խորերը:

Երկրորդ. Կոստանդինոսի և Յուլիանոսի
չարաչար պարտութեամբը՝ Պարսիկը
կարող էին արշաւել մինչև 'ի Բիւթա-
նիա. գուցէ այս իրողութեանս իբրև ա-
պացոյց ըլլայ Յուլիանոսի լեղապատառ
փութան 'ի դաշինս, հնգաթիւ գա-
ւառաց կորստեամբ: Սակայն ենթա-
դրելով թէ այն դէպքն իսկ իրօք պա-
տահած չլինէր, անտի այս հետևու-
թիւնս միայն յառաջ կու գար, այս ինքն
է, Մ. Խորենացի կարէ սխալած ըլլալ,
բայց ոչ երբեք զաղարկել 'ի լինելոյ հեղի-
նակ Հայոց պատմութեան. Ուստի այս
իրողութեանս մասը քննութեանն հետ
նաև մեր գառն յանձնելով ուսումնա-
սէր ընթերցողաց, կը կնքենք մեր յօ-
դուածն 'ի ժառայութիւն Հայոց պատ-
մագրութեան:

Հ. ԲԱՐՍԵՂ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Ո Ւ Խ Տ Ա Գ Ն Ա Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԱՌ ՏԻՐԱՄԱՅՐՆ ՀԱՅՈՑ Ի ԿԱՄԵՆԻՑ ՓՈՏՈՒԵԱՆ

(Տէս Հատոր ԽԳ, էջ 24, 97, 193)

Ը

ԱՐԿԱՍԻ ԱԿՈՒՍՈՑ ԿԱՄԵՆԻՑՅԻ ՀԱՅԱԶԳԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻՆ

1672ին Մէհմէտ Դ. Կամենիցի տի-
րելով, երբ քրիստոնեայ բնակիչք կը
թողուն, կը հեռանան քաղաքէն, այլ-
ազգիք մեծամեծ խոստմունքներ անե-
լով՝ Կ'առնուն կը մնան զՀայս. սակայն
600 հոգի, 'ի թիւս որոց և 14 կուսանք,
կը հեռանան 'ի Կամենիցէ, Սոցա հետ
կար տասուերկու տարեկան մանուկ
մի, որդի Կամենիցցի Հայու, որ քիչ
ժամանակէ 'ի վեր որը և անտէր մնա-

ցել էր: Մայրը վաղուց մեռած էր,
իսկ հայրը դեռ նոր՝ Կամենիցի առման
միջոց՝ իւր տունը հրդեհէն ազատելու
աշխատելով բոցոյն ճարակ եղել էր:
Այս փոքր երախայն (որովհետև հայ-
րը միշտ յարաբերութիւններ ունեցել
էր թաթարաց հետ), համարձակ կը
խօսէր թաթարաց, նոյն և թրքաց լե-
զուով. այդ լեզուաց գիտութիւնը՝ վեր-
ջերը՝ մանկան մեծ թարգմանի պաշ-

նակէ տալիսի ինչ. քանզի առիւծ հօր Ե 'ի
գազանս, այնպէս և պարսկական 'ի թագա-

ւորս. և մատեն ժողովիչ Ե իմաստութեան,
որպէս հոգովայեցւոց տէրութիւնն ո: